

**T.C. İSTANBUL TİCARET
ÜNİVERSİTESİ**

**DIŞ TİCARET ENSTİTÜSÜ
WORKING PAPER SERIES**

Tartışma Metinleri

WPS NO/ 86 / 2017 - 05

**İSTANBUL'UN ANADOLU YAKASI'NDAKİ KONGRE ARZI
GEREKSİNİMİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA**

Ecem ÜNAL¹

¹ unalecem@gmail.com, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Tezli Yüksek Lisans Programı Öğrencisi.

Özet

İstanbul'un Anadolu Yakası'nda gerçekleşen kongrelerin Avrupa Yakası'na göre neden geride kaldığını ortaya çıkarmak; İstanbul'daki turizm ve kongre turizmi gelişiminin nelere bağlı olarak gerçekleştiğine; İstanbul'un kıtaları arasında bu tercihin neye göre yapıldığına ulaşmak bu araştırmanın amacıdır. Talebi etkileyen faktörlerin neler olduğu, Avrupa ve Anadolu Yakası'ndaki ürünler, altyapı ve üstyapı incelenmiştir. Avrupa Yakası tarihi ve kültürel zenginlik, alışveriş imkanları, konaklama çeşitliliği, entegre ulaşım sistemleri, havalimanı-kongre merkezi-otel arası mesafelerin yakınlığı, kongre merkezleri ile konaklama merkezlerinin 3 ayrı bölgede yoğunlaşması, bu bölgelerin kent merkezine olan yakınlığı ile güçlü bulunurken; güvenlik algısı açısından zayıf bulunmuştur. Anadolu Yakası ise girilebilir A kalite deniz suyu açısından 17 plaj bulundurması, trafik probleminin daha az yaşanması, güvenli profil sergilemesi, hastanelerin, ticari işletmelerin ve OSB'lerin daha fazla olması açısından kongre turizminde güçlü ve geliştirilebilir bulunurken; tarihi yarımadaya uzaklık, entegre ulaşım sistemleri, tanıtım ve pazarlama gibi konularda zayıf bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Toplantı, Kongre, Kongre Merkezleri, Etkinlik, İstanbul, Asya.

Abstract

To find out why congresses made on Istanbul's Anatolian side are behind European side, the development of tourism and congress tourism in Istanbul depends on what is happening; It is the aim of this research to reach according to what this preferences made among the continents of Istanbul. What are the factors affecting the demand, the products in European and Anatolian sides, substructure and superstructure have been examined. European side, is considered strong with its historical and cultural wealth, shopping opportunities, accommodation diversity, integrated transportation systems the proximity of distances between airport, congress center and hotels, the intenseness of congress centers and accommodation centers in three different regions, and the proximity of this areas to city center; but it was considered weak in terms of security perception. Anatolian side, has 17 beaches in terms of high quality swimmable sea water, and has less traffic problems, being safer, and in terms of having more hospitals, commercial enterprises and Organized Industrial Sites, Anatolian Side is considered to be strong and developable in congress tourism; on the other hand it was considered weak in the way of integrated communication systems, introduction and marketing issues.

Keywords: Meeting, Congress, Convention Centers, Event, Istanbul, Asia.

Giriş

Tarih boyunca toplantılar iletişim kurmak, öğrenmek, tartışmak, bir sonuca ulaşmak veya karara varmak gibi amaçlarla düzenlenmiştir (Mustafazade, 2015). Dini gruplar ve ticari dernek üyeleri için toplantıların düzenlenmeye başlaması, endüstri ve ticaretteki büyümeler, insanlar arasında toplantı yapma ihtiyacını doğurmuştur. Toplantı için bir araya gelen insanların buldukları bölgedeki ekonomiye sağladığı canlılığın fark edilmesiyle toplantı sektörünün önemi anlaşılmaya başlanmıştır.

Türkiye’de turistik ve gezi amaçlı gelen turistler kişi başı 700-800\$ bırakırken, delegeler yaklaşık 2500\$ bırakmaktadır. Turizmin bir alt kolu olan kongre ve toplantı turizmi kentlerin tanıtımı ve pazarlanması açısından; ayrıca gelir getirici etkisinin turistik amaçlı turizmden 3,5 kat daha fazla olması nedeniyle önem arz etmektedir (Arber, 2008); (kdk.gov.tr, 2013). Sosyal anlamda toplantı katılımcılarının kültür ve bilgi düzeyleri yüksek kişiler olması sonucu lokal çevreyle etkileşimlerinin yerel halkın kültür düzeyinin yükselmesine de etki edeceği düşünülmektedir (Aksu, 2013); (Aymanıuy, 2006); (Jubayeva, 2013).

Avrupa Yakası’nın turizm ile elde ettiği gelir ve tek başına İstanbul’un merkezi haline gelmesiyle Anadolu Yakası’nın gerek ekonomik gerek sosyal anlamda geri kaldığı düşünülmektedir. Ayrıca İstanbul’un Avrupa Yakası’nda kongre turizmi oldukça gelişmiş olup, Anadolu Yakası’nda ise bir kongre merkezi varlığından söz etmek mümkün değildir. Yapılacak yeni yatırımların yaratacağı istihdamın bölge halkının kazancını artıracakını düşündürmektedir. Anadolu Yakası 6 milyon nüfusu ile gerekiyorsa İstanbul’un Avrupa Yakası’ndan bağımsız, farklı konumlandırmalarla yeni bir destinasyon haline getirilebilir, yapay çekicilik unsurları yaratılabilir görülmektedir (Kahraman, 2014).

Anadolu Yakası’nın çekicilik unsurlarının daha az olması ve tarihi yarımadaıa uzaklığı gelişimine engel olan başlıca sebepler olarak gösterilmekle birlikte, mevcut otellerin bünyesinde toplantı organizasyonları devam etmektedir (Arslan, 2009).

Toplantı planlayıcılarının kongre destinasyonu seçim kriterleri içerisinde dikkat ettikleri bazı önemli noktalar vardır. Bu kriterlerin her biri destinasyon için çekicilik unsurudur. Kongre destinasyonu olacak kentin dünya üzerindeki konumu, ülkelere yakınlığı, ulaşımı,

doğal, tarihi ve kültürel değeri, güvenli bir kent olması ve konaklama, rekreasyon ve kongre merkezi anlamında mevcut arz unsurları önemlidir (Crouch & Ritchie, 1998, s. 49-69).

Araştırmada, kartopu örnekleme yöntemi ile belirlenen, turizm ve kongre sektörü alanında otorite sahibi 7 kişi ile yüz yüze derinlemesine görüşme yapılmıştır. Görüşmelerde konunun dağılmasını engellemek adına yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmış, yöntemine uygun açık uçlu sorular hazırlanmıştır. Görüşmeler yaklaşık 75'er dakika sürmüş, veri kaybını önlemek ve zamandan kazanmak adına kayıt cihazından faydalanılmıştır. Görüşülen kişilerin yorumlarına önem verilmiş, farklı bakış açıları ile detayların aydınlatılması amaçlanmıştır.

1. İstanbul'da Kongre Turizmi

Türkiye'de uluslar arası toplantıların %80'i İstanbul'da düzenlenmektedir (Arslan, 2009, s. 36). İstanbul, iki kıtada birden yer alan bir metropol olması, sahip olduğu uluslararası 2 havalimanı ile kolay ulaşılabilirliği, çok sayıda beş yıldızlı otele ve rekreasyon tesislerine sahip olması, toplantı ve kongre merkezlerinin kalitesi ve sayısı ile kongre turizminin gerektirdiği altyapı ve üstyapı yatırımlarını tamamlamış ve yenilerinin eklenmeye devam ediyor olması, hizmet kalitesi ve fiyat politikalarıyla uluslar arası standartlarda bir dünya kenti olarak Türkiye'nin en çok toplantı talebi çeken şehri olmaya devam etmektedir.

Dünya çapında Habitat II, AGİT, NATO gibi birçok organizasyona ev sahipliği yapmış olması açısından dikkatleri çekerek talepleri toplayan bir kongre destinasyonudur (Aksu, 2013). Ayrıca yıllardır yapılması planlanan "Harbiye Kongre Vadisi" ve çevresi düzenlemelerle sürekli gelişim içindedir.

Uluslar arası Kongre ve Konvansiyonlar Birliği (ICCA) verilerine göre İstanbul'da gerçekleşen kayıtlı ilk uluslararası kongre, 1952 yılındaki Uluslararası Kadın Avukatlar Federasyonu Kongresi(FIDA)'dır. 2000'li yılların başında dünyada 40'ıncı sırada yer alırken 2010 yılında son 15 yıl içerisindeki en iyi başarısını yakalamıştır (ICVB, 2010, s. 4). 1990'lı yıllarda turistlerin İstanbul'da ortalama kalış süresi 4 gün iken; 2000li yıllarda 2,3 gün; 2010'da ise 4,3 gün olarak bilinmektedir (ISTKA, 2010, s. 54).

2011 yılında 500'den fazla kişinin katıldığı kongreler sıralamasında şehirler kategorisinde İstanbul, 53 uluslar arası kongre ile dünya 1.'si olmuştur (TUROB, 2012). 2013 yılına kadar bu birincilik devam etmiştir (TÜRSAB, 2013).

İstanbul, 2016'da İslam İşbirliği Teşkilatı 13. Zirvesi'nde 56 ülkeye ve Dünya İnsani Zirvesi esnasında da 5000 kişiye ev sahipliği yapmıştır (www.aksam.com.tr, 2016).

Tablo1'e bakıldığında ICCA istatistiklerine göre 2000'de 27 kongre ile 36. sırada olan İstanbul, yıllar geçtikçe toplantı turizminde yükselen bir ivme kazanmış 2015'te 148 kongre ile 7'nci sıraya yükselmiştir. Avrupa Kültür Başkenti seçildiği 2010'da son on yılın en iyi başarısını göstermiş ve dünya sıralamasında 6'ncı sırada yer almıştır. Ayrıca 2010'dan bu yana dünya sıralamasında ilk 10'daki yerini koruduğunu görülmektedir. 2015'te Lizbon, Kopenhag, Prag, Amsterdam, Brüksel gibi kentleri geride bırakarak 8'inci sırada yer almıştır (www.iccaworld.org).

Tablo1: 2000-2015 İstanbul Kongre Sayısı ve Sıralaması

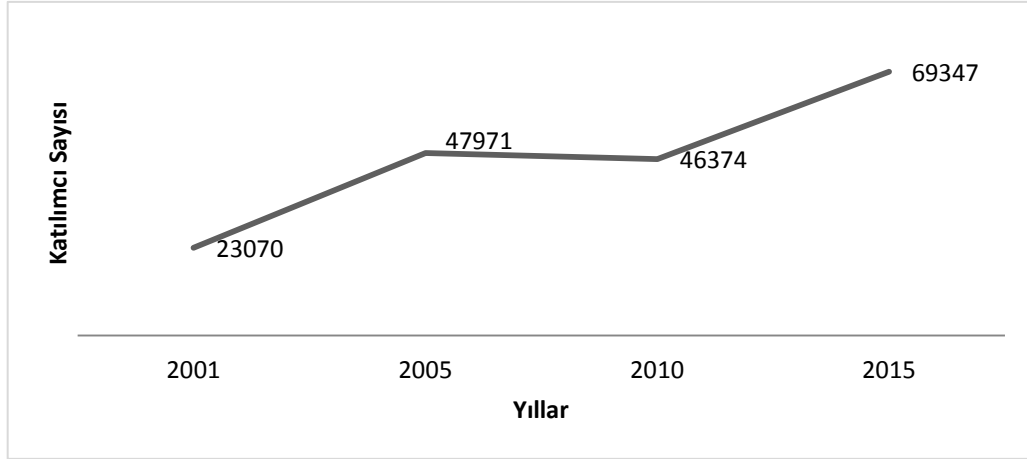
	Kongre Sayısı	Dünya Sıralaması	Avrupa Sıralaması
2000	27	36	21
2001	34	26	17
2002	33	34	22
2003	45	20	16
2004	52	25	18
2005	57	24	19
2006	73	15	12
2007	70	17	12
2008	72	17	12
2009	80	17	13
2010	109	7	6
2011	113	9	8
2012	128	9	8
2013	146	8	7
2014	130	9	8
2015	148	8	7

Kaynak: (tr.icvb.org.tr)

İstanbul'da gerçekleşen toplantılara ilişkin ICCA verileri incelendiğinde bu etkinliklere katılanların 2001-2015 yılları arasındaki sayısal gelişimi aşağıdaki Şekil1'de

gösterilmiştir. 2001’de 23.000 katılımcıyla başlayan İstanbul’un kongre serüveni 15 yıl içinde gelen sayısı 3’e katlayarak artmıştır.

Şekil1: İstanbul’da Gerçekleşen Toplantılara Gelen Katılımcı Sayısı

Kaynak: (tr.icvb.org.tr)

2. Mevcut Kongre Altyapısı

İstanbul, Türkiye’nin en fazla ziyaretçi çeken ve toplantı düzenlenen şehridir. Ekonomisi, sanayisi, tıbbi ve teknolojisi ile Türkiye’nin diğer kentlerinden önde gelmektedir. Günümüzün önemli sorunlarından trafik ise gün geçtikçe gelişmekte olan ulaşım sistemlerinin altyapıya dahil edilmesiyle çözümlenmeye devam etmektedir.

Kongre destinasyonu aday bir kentin toplantı imkanları ve çeşitliliği de önem taşımaktadır. İstanbul’da konumlandırılmış olan toplantı ve fuar merkezlerine bakıldığında genel olarak Atatürk Havalimanı ve Sergi Bölgesi, Harbiye Kongre Vadisi, Haliç, Merkezi İş Alanı olarak adlandırılan Levent olmak üzere 4 bölgede yoğunlaştığı görülmektedir. Anadolu Yakası’nda ise kongre merkezi bulunmamakla birlikte mevcut otellerin bünyesinde toplantı organizasyonları gerçekleştirilmektedir (ICVB, 2016).

Mevcut kongre tesislerinin yer aldığı lokasyonlar incelendiğinde genellikle ulaşım sistemleri gelişmiş, alternatif ulaşım sistemleri olan bölgelerde bulunduğu görülmektedir. Ayrıca kent merkezine, ticari, tarihi ve kültürel alanlara yakınlığı itibarıyla da dikkat çekmektedir. Kongresistler için toplantının gerçekleşeceği tesis ile konaklama yapacağı yer arası uzaklığın yürüyüş mesafesi olması önemlidir. Kongre sonrası artan zamanda da ulaşım ile fazla vakit kaybetmeden çevreyi gezmek, rekreasyonel faaliyetlerde bulunmak ve alışveriş yapmak isteyecektir.

Tablo2: Ulusal ve Uluslar arası Toplantıların Düzenlendiği Mekanlar

Mekan	Uluslar Arası Toplantı		Ulusal Toplantı	
	2015	2016	2015	2016
Otel	40,7	48,3	28,7	33,9
Üniversite	13,8	30,8	51,8	42,7
Kongre Merkezi	26	13,3	16	5,8
Diğer	19,5	7,7	3,5	17,5
Toplam	100	100	100	100

Kaynak: ICVB, Meeting Planner's Guide 2016 & 2015 göstergelerinden faydalanılmıştır.

Tablo2'deki, ulusal toplantılardaki mekan tercihi ise uluslararası toplantıların mekan tercihine göre farklılık göstermektedir. Ulusal toplantıların üniversitelerde gerçekleşme oranı %42 ile en fazla iken, otellerde %33,9 oranında gerçekleşmektedir. En düşük payı alan kongre merkezleri tercihi ise %5,8'dir.

2.1. Kongre Merkezleri

Bakırköy çevresindeki fuar ve sergi tesislere bakıldığında Atatürk Havalimanı'na yakınlığı ile dikkat çekmektedir. Kongre Vadisi ise eğlence, yeme-içme, alışveriş gibi faaliyetlerin karşılanabileceği bir bölge olan Taksim'dedir. Her şeyin aynı anda ve birbirine çok yakın olması kongresistler için avantaj olduğundan ve merkezi bir bölge olması, Tarihi Yarımada'ya olan yakınlığı nedeniyle de çok fazla tercih edilmektedir.

Haliç Kongre Merkezi'nin tarihi "Altın Boynuz" denilen lokasyonda açılması, otel ve tesis yatırımlarını artırmış, bölgeyi toplantı sektörüne hizmet edebilir niteliğe getirmiştir. Haliç Kongre Merkezi, 5 km'lik alan içerisinde toplam 2.757 oda kapasiteli 5 ve 4 yıldızlı oteller çevrilidir (www.halic.com).

Aşağıdaki Tablo3'te kongre ve toplantı amaçlı kullanılacak tesislerin bünyesinde yer alan salon sayısı ve en büyük salon salonlarının tiyatro düzenindeki kapasiteleri belirtilmiştir. Tesislerde talebe göre seçilebilecek birçok büyüklükte salon mevcuttur. Salon kapasiteleri 18 kişi ile 12.000 kişi arasında değişmektedir. Tesislerin toplamda 160.000 kişi kapasiteyi aşacağı tahmin edilmektedir. Tesislerin hepsinin Avrupa Yakası'nda yer aldığına dikkat çekilecek olursa Anadolu Yakası'ndaki tesis eksikliği göze çarpmaktadır.

Tablo3: İstanbul'daki Kongre Merkezleri ve Kapasiteleri

Kongre Merkezleri	Toplantı Salonu Sayısı	Enbüyük Salon Kapasitesi Tiyatro Düzeni (Kişi)
İstanbul Kongre Merkezi ICC	109	3.555
Haliç Kongre Merkezi	21	3.004
Lütfi Kırdar Kongre ve Sergi Sarayı ICEC	44	3.500
İstanbul Hilton Convention Center	27	300
Grand Cevahir Oteli Kongre Merkezi	21	2.500
WOW Convention Center	34	4.000
Harbiye Askeri Müze Kültür Merkezi	10	513
Feshane Fuar Kongre Kültür Merkezi	4	3.500
Fulya Fuar ve Kültür Merkezi	5	700
Ara Toplam	275	21.572
İstanbul Fuar Merkezi	7	250
Zorlu Performans Sanatları Merkezi	8	2.190
Cemal Reşit Rey Konser Salonu	1	915
Abdi İpekçi Arena	1	12.000
Cemil Topuzlu Açık hava Tiyatrosu	1	5.000
CNR EXPO İstanbul Fuar Merkezi	8	200
TÜYAP Fuar Alanı	22	750
Toplam	323	42.877

Kaynak: ICVB, Meeting Planner's Guide 2016, 2015, 2014'ten faydalanılmıştır. Tesislerin web sitelerinde yer alan bilgiler kullanılmıştır.

2.2. Kongre Hizmeti Sunan Oteller

2.500 üzeri katılımcılı toplantıları gerçekleştirmek bir kent için önemli bir event iken, sınırlı sayıda olan bu toplantıları kapmak kongre ve ziyaretçi büroları için adeta bir yarış haline gelmektedir. Ancak günümüzde uluslar arası dernek ve birliklerin üye sayıları ve teşvikler azaldığı için az katılımcılı toplantılar olarak trend geriye doğru işlemeye başlamıştır. Küçük grupların katılımcı olacağı toplantılarda bu yüzden kongre salonları değil, konaklama, yeme-içme ve toplantı fonksiyonlarını aynı anda karşılayabilecek toplantı otellerine yönelimler artmaktadır. Toplantı ve konaklamanın aynı yerde gerçekleşecek olması katılımcı için maksimum fayda yaratmaktadır.

Tablo4: Ulusal ve Uluslar arası Toplantıların Büyüklükleri(%)

Delege Sayısı	Ulusal Toplantılar		Uluslar Arası	
	2015	2016	2015	2016
500'den Az	70,6	82,1	61,8	77
500-1000	21,7	11	25,2	12
1000-2500	7	5,1	10,6	7
2500 Üzeri	0,7	1,8	2,4	4
Toplam	100	100	100	100

Kaynak: ICVB, Meeting Planner's Guide 2016 & 2015 göstergelerinden faydalanılmıştır.

Tablo4’da görüldüğü gibi en fazla payı 500 kişiden az katılımcılı toplantılar almaktadır. Kişi sayısı arttıkça gerçekleşen toplantıların da azaldığı görülmektedir. Bunun nedeni olarak büyük toplantıların organize edilmesinin zorluğu, az sayıda event olması, adaylık süreçlerinin zahmetli geçmesi gösterilebilir.

Salon kapasitesinin büyük bölümünü bünyesinde bulunduran oldukça fazla sayıda 5 ve 4 yıldızlı otel bulunmaktadır. Ancak bu otellerin birçoğunun İstanbul Kongre ve Ziyaretçi Bürosu (ICVB) üyeliği bulunmamakta, üye olanlar ise genellikle Avrupa Yakası’ndaki tesislerdir.

Tablo5: Kongre Hizmeti Veren Beş ve Dört Yıldızlı Oteller ve Kapasiteleri

Otel Adı	Toplantı Odası Sayısı	Salon Adı	En Büyük Salonun Kapasitesi
10 Karaköy A Morgans Original	1	Balıklı	77
Barcelo Eresin Topkapı	13	Ballroom	750
Conrad İstanbul	27	Ballroom 1+2+3	950
Crown Plaza Asya	26	Topkapı	1.700
Dedeman İstanbul Esentepe	16	Ballroom	450
Divan Taksim Şişli	6	Meclis Ballroom	320
Elite World Business Küçükçekmece	11	Dolmabahçe	690
Elite World Europe	9	Ball 2	825
Elite World İstanbul Taksim	9	Lalezar	400
Eresin Crown Hotel Sultanhamet	1	Bosphorus Room	150
Eser Premium Hotel & Spa Büyükçekmece	9	Diamond Ballroom	940
Grand Hyatt	19	Grand Ballroom	500
Hilton Garden Inn İstanbul Golden Horn	9	Büyükada 1+2	230
Hilton İstanbul Bomonti	32	Grandballroom	3.200
Hilton İstanbul Bosphorus	27	Şadırvan B	300
Hyatt Regency İstanbul Ataköy	17	Ballroom	1.200
Intercontinental İstanbul Taksim	13	Dolmabahçe Ballroom	700
İstanbul Marriott Hotel Şişli	8	Grand Ballroom	1.120
Konak Hotel Taksim	3	Bergama	110
Le Meridien	10	Grand Ballroom	850
Mercure Taksim İstanbul	2	Taksim	30
Mövenpick Hotel İstanbul Golden Horn	12	Golden Horn Ballroom	200
Mövenpick Hotel İstanbul Levent	11	Ballroom	550
Ramada Plaza İstanbul Şişli	9	Ballroom	300
Polat Renaissance Hotel Beşiktaş	13	The Ball	600
Polat Renaissance Hotel Yeşilyurt	13	Ballroom A+B+Foyer	1.500
Shangri La Bosphorus	11	Shangri La Ballroom	1.050
Sheraton İstanbul Ataköy	11	Grand Ballroom	600
Sheraton İstanbul Maslak	13	Galaxy1/2/3/	800
Swissotel The Bosphorus Beşiktaş	29	Fuji Ballroom	1.600
The Marmara Pera	5	Pera I	180
The Marmara Taksim	18	Grand Ballroom	700

The Ritz Carlton	10	Ballroom	600
Vault Karaköy, The House Hotel	4	Kasa Lokanta	60
Wyndam Grand İstanbul Europe	16	Grand Ballroom	600
Wyndam Grand İstanbul Levent	22	Piri Reis 1+2+3	1.100
Toplam	465		25.932

Kaynak: ICVB, Meeting Planner's Guide 2016, 2015, 2014 verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Not: Yalnızca ICVB üyesi konaklama tesislerinin kapasiteleri yer almaktadır.

Aşağıdaki Tablo6'ya bakıldığında Anadolu Yakası'ndaki otellerin çoğunun bünyesinde oldukça fazla sayıda toplantı salonlarının bulunması, bu ihtiyacı karşılamaya yönelik konseptlerde tesisler olduğunu göstermektedir. Mevcut kongre salonlarının 35 kişiden 2.000 kişiye kadar çeşitli büyüklüklerde toplantılar için uygun olduğu görülmektedir.

Tablo6: Anadolu Yakası'nda Kongre Hizmeti Veren Oteller

Otel Adı	Toplantı Odası Sayısı	Salon Adı	En Büyük Salonun Kapasitesi
Ağaoğlu My City	9	Paito	350
Bostancı Prens	1	Mustafa Kemal	400
By Otell	13	Periodot	700
Cevahir Otel Asya	9	Prens Adası	600
Crowne Plaza Asya	27	Topkapı	1.800
Dedeman Bostancı İstanbul	13	Aristo1-4	710
Dila Hotel	2	Kadiköy	150
Divan Asya	10	Ballroom	1.000
Dream Hill Business Deluxe	7	Büyükada	489
Elite Hotels Dragos	12	Sedef	150
Holiday Inn Express Altunizade	3	A/B/C	35
Hotelsuadiye	5	Konferans	170
ISG Airport Hotel	5	Ballroom	250
Mercure İstanbul Altunizade	13	Ballroom	260
Miracle İstanbul Asia	10	Beylerbeyi	2.000
Radisson Blu İstanbul Asia	14	Ballroom I+II	480
Ramada İstanbul Asia	4	Bünyamin Kara	148
The Green Park Bostancı	18	Kadiköy	650
The Green Park Pendik	37	Oditoryum	1.500
Titanic Business Asia	23	Karina I+II	900
Wyndham Grand Kalamış	17	Kalamış	750
Toplam	252		13.492

Kaynak: Tesislerin web sitelerinde yer alan bilgilerden derlenmiştir.

2.3. Üniversiteler

İstanbul, 54 üniversitesi ile akademik önemi ile de ön planda olan bir kenttir. Bunların 7'si devlet üniversitesi; 47'si vakıf üniversitesidir. 36'sı Avrupa Yakası'nda bulunurken, 18'i Anadolu Yakası'ndadır. Ayrıca askeri eğitim veren Deniz Harp Okulu Tuzla'da, Hava Harp Okulu Yeşilköy'de yer almaktadır.

Ulusal toplantıların Tablo2'ye göre %40-50 oranında; uluslar arası toplantıların ise %15-30 oranında üniversitelerde gerçekleştiği göz önünde bulundurulursa üniversitelerin bünyesinde önemli bir kapasite mevcuttur.

Geçmişte üniversitelerde gerçekleşen toplantılar incelendiğinde çoğunlukla Acıbadem, Boğaziçi, İstanbul, İstanbul Teknik, Kadir Has ve Koç üniversitelerinde gerçekleştiği görülmektedir (tr.icvb.org.tr). Diğer okulların talep çekmesindeki eksiklik eğer fiziksel yeterliliklerden kaynaklı ise bu fonksiyonların belirli kaliteye ulaşması ve teknolojik ekipmanların dönemsel şartlara uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Aksi halde bu durumun mevcut olduğu okullar için toplantı talebini çekmede engel oluşturabilir.

Tablo7: Anadolu Yakası'nda Kongre Salonu Olan Üniversitelerin Kapasiteleri

Üniversite Adı	Salon Sayısı	Toplam Kapasitesi
Acıbadem Üniversitesi	25	750
Gedik Üniversitesi	2	600
Marmara Üniversitesi	13	2.666
Medeniyet Üniversitesi	1	300
Okan Üniversitesi	8	595
Piri Reis Üniversitesi	3	818
Yeditepe Üniversitesi	5	1.980
Toplam	57	7.709

Kaynak: ICVB, Meeting Planner's Guide 2016, 2015, 2014'ten faydalanılmıştır. Okulların web sitelerinde yer alan bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo7'deki Anadolu Yakası'nda yer alan üniversitelerin bünyesindeki toplantı salonu sayısı 57 ve toplam kapasitesi 7.709'dur. Avrupa Yakası'ndaki üniversiteler ise 53 salon ile toplam 7.280 kişi kapasitelidir.

3. Konaklama İmkanları

İstanbul, ağırladığı ziyaretçi sayısı ile orantılı olarak fazla sayıda ve iyi nitelikte konaklama arzına sahiptir. Çok sayıda lüks nitelikte 5 ve 4 yıldızlı tesis olması, düşük bütçeli katılımcıların konaklamasını zor kılmaktadır. Uluslar arası delegeler 5 ve 4 yıldızlı konaklama işletmelerini tercihe ederken ulusal toplantı katılımcıları genellikle 3 yıldızlı konaklama tesisleri tercih etmektedirler (Kahraman, 2014, s. 171). 2011 Eylem Planı'nda da dikkat çekilmiş olan 3 yıldızlı otel yatırımlarının artırmaya yönelik çabaların yeterli düzeye ulaşmadığı; 5 ve 4 yıldızlı otel yatırımlarının ise daha az gerçekleştiği düşünülmektedir.

Tablo8: 2016 Kültür Ve Turizm Bakanlığı İşletme Belgeli Konaklama Tesisleri

Türü\Yeri	Tesis Sayısı		Toplam Tesis	Oda Sayısı		Yatak Sayısı		Toplam Yatak Sayısı
	Avrupa	Anadolu		Avrupa	Anadolu	Avrupa	Anadolu	
Özel Tesis	112	12	124	4.188	411	10.630	819	11.449
Butik Otel	15	2	17	716	42	1.436	84	1.520
5*	74	19	93	18.637	4.891	37.706	9.960	47.666
4*	109	10	119	12.494	971	25.032	1.921	26.953
3*	97	16	113	5.709	853	11.179	1.633	12.812
2*	40	4	44	1.450	146	2.276	295	2.571
1*	6	1	7	144	19	271	38	309
Apart Otel	2	1	3	58	36	154	72	226
Pansiyon	3	1	4	26	9	52	18	70
Hostel	1	-	1	123	-	166	-	166
Toplam	459	66	525	43.545	7.378	88.902	14.840	103.742

Kaynak: İstanbul Kültür Turizm Müdürlüğü, 2016

Tablo8’de İstanbul’da Kültür ve Turizm Bakanlığı(KTB)’ndan belgeli tesislerin, sayı, oda, yatak kapasitesi gösterilmiştir. Avrupa ve Anadolu yakaları olarak ayrı belirtilen işletme belgeli tesis sayısı toplam 525 olup, bu tesislerin tamamının yatak kapasitesi 103.742’dir. Avrupa Yakası’nda 459 tesis olup 43.545 oda sayısı ve 88.902 yatak kapasitesi; Anadolu Yakası’nda ise toplam 66 tesis olup, 7.378 oda sayısı ve 14.840 yatak kapasitesini bulunmaktadır.

Mevcut işletme belgeli tesislerin %87’si Avrupa yakasında, %13’ü Anadolu yakasında bulunmaktadır. Yatak kapasitesinin ise %86’sı Avrupa’da olup %14’ü Anadolu’dadır.

İstanbul’un Anadolu Yakası’nın Orta Doğu’nun finans merkezi olarak planlanmış olmasını dikkate aldığımızda, KTB’den işletme belgeli turizm tesis ve yatak arzının Anadolu Yakası’nda artırılmasına ihtiyaç bulunduğu düşünülmektedir.

Tablo9: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yatırım Belgeli Konaklama Tesisleri

Türü\Yeri	Tesis Sayısı		Toplam Tesis	Oda Sayısı		Yatak Sayısı		Toplam Yatak Sayısı
	Avrupa	Anadolu		Avrupa	Anadolu	Avrupa	Anadolu	
Özel Tesis	15	1	16	487	12	982	24	1.006
Butik Otel	16	-	16	574	-	1.152	-	1.152
5*	33	6	39	8.573	1.361	18.612	2.834	21.446
4*	46	9	55	5.594	1.351	11.156	2.874	14.030
3*	42	11	53	1.919	751	3.905	1.457	5.362
2*	5	3	8	101	46	192	92	284
1*	3	-	3	62	-	124	-	124
Hostel	1	-	30	-	30	60	-	60
Toplam	161	30	191	17.340	3.521	36.183	7.281	43.464

Kaynak: (İstanbul Kültür Turizm Müdürlüğü, 2016)

Tablo9’da KTB’den yatırım belgesi almış olan tesis ve yatak sayısı görülmektedir. İstanbul’da inşası devam eden toplam 43.464 yatak kapasiteli 191 konaklama tesisi bulunmaktadır.

Uluslar arası toplantı delegeleri kongre için gittikleri kentte 5 ve 4 yıldızlı otelleri tercih ederken, ulusal toplantı delegeleri 3 yıldızlı otelleri tercih etmektedirler. Yatırım aşamasındaki tesisler tamamlandıktan sonra sırasıyla Avrupa ve Anadolu’daki 5 yıldızlı otel sayısı 107 ve 25; 4 yıldızlı otel sayısı 155 ve 19; 3 yıldızlı otel sayısı 139 ve 27 olacaktır. Bu sayılara göre üç yıldızlı konaklama tesislerini artırmaya yönelik yatırımlar gerçekleştiği görülmektedir.

4. İstanbul’un Anadolu Yakası’nın Kongre Destinasyonu Olarak İncelenmesi

Yapılan görüşmeler sonucu, Anadolu Yakası’na yönelik tanıtım ve pazarlama faaliyetleri, yatırım tercihleri ve talebin tercihiyle ilgili elde edilen bulgular bir SWOT analiz tekniği uygulanarak incelenmiş; sonuçları üstünlükler, zayıflıklar, fırsatlar ve tehditler bağlamında aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:

<p><u>Üstünlükler</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Avrupa Yakası’nda yoğun olan trafik problemi Anadolu Yakası’nda daha az görülmektedir.• Olumsuz olayların daha az yaşanması ile güvenli ve huzurlu bir profil sergilemektedir.• İstanbul Finans Merkezi (İFM) projesi kapsamında Anadolu Yakası’nda ulaşım, ofis, konut, turizm tesisleri, kongre, eğitim, sağlık ve güvenlik konularında ilerleme gerçekleşecektir.• Yakın zamanda hizmete açılmış, Anadolu-Avrupa arası ulaşım hatlarından Marmaray ve Avrasya Tüneli’yle ulaşım süresinin yayalar ve araçlar için 15 dakikaya indirgenmiş olması önemli bir avantaj yaratmaktadır.• Sınai ve ticari işletmelerin Anadolu Yakası’nda daha yaygın olması, iş turizmi ve kongre turizmi bağlamında üstün olanak ve olasılıklar sunmaktadır.	<p><u>Zayıflıklar</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Anadolu Yakası’na yönelik tanıtım ve pazarlama çalışmalarının yetersiz kalması talep üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır.• Otellerin yoğunlaştığı bir bölge oluşmamıştır. Bu durum konaklama işletmelerinin bölgedeki dağılımında dengesizlik yaratmaktadır.• Anadolu Yakası’ndaki mevcut konaklama tesislerinin kent merkezine ve tarihi unsurlara uzak olması ve bu bölgelere ulaşmak için sınırlı vakte sahip delegelerin yolda vakit kaybı yaşamak istememesine bağlı olarak, eski kent merkezi olan Sultanahmet ve çevresine yakın konumlandırmaya sahip tesislere talep daha fazladır.• Farklı ulaşım sistemlerinin birbirleriyle entegrasyonu henüz yeterli değildir.• İstanbul’da 5 ve 4 yıldızlı otellerin çoğu 2000 üzeri katılımcılı toplantıları gerçekleştirebilecek niteliktedir ancak bu tesislerin sayısı Anadolu Yakası’nda daha azdır. Bölgede havaalanı oteli ve toplantı amacıyla kullanılmak için yapılan otel yatırımları mevcuttur. Ancak henüz yeterli düzeye ulaşmamıştır.• ISG’deki direkt uçuş sayısının Atatürk Havalimanı’na kıyasla daha az sayıda gerçekleşmesi de talebi yönlendirmektedir.• Kültürel ve sportif etkinlikler yeterli sayıda ve kalitede gerçekleşmemektedir.
<p><u>Fırsatlar</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Yapılması planlanan İFM Projesi kapsamında ulaşım ve güvenlik imkanlarının geliştirilmesine yönelik çalışmalar ve Anadolu Yakası’ndaki	<p><u>Tehditler</u></p> <ul style="list-style-type: none">• İstanbul’un, çok merkezli işleyişe geçememesi ile iki yaka arasındaki nüfus-istihdam dengesini

<p>yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik projeler yavaş da olsa uygulanmaya başlanması önemli görülmektedir.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kentsel dönüşüm kapsamında depreme dayanıklı ve kaliteli konutların inşası, altyapının iyileştirilmesine ve yenilenmesine yönelik çalışmalar da önemsenmektedir. • Havaalanı-kent merkezleri arası bağlantılar, yürütülen kent içi ulaşım yatırımları tamamlandığında farklı ulaşım sistemleri ile entegre edilecek olması ve ulaşım aktarma noktalarının planlanması ile zahmetsiz ulaşım olanak ve olasılıklarının yaratılacak olması avantaj olarak değerlendirilmektedir. • ISG'deki büyüme çalışmalarının yolcu trafiğini ve direkt uçuş sayısının artıracığı düşünülmektedir. • İstanbul Park F1 pistinin Anadolu Yakası'nda bulunması sportif etkinlikler yönünden gelecekte fırsat yaratacağını düşündürmektedir. • Kurtköy'de bulunan Teknopark İstanbul'un, üniversite ve iş dünyası arası işbirliğini desteklemesiyle İstanbul'daki ve Anadolu Yakası'ndaki inovasyon altyapısının gelişeceğinin göstergesidir. • Altı farklı OSB'nin ISG yakınında bulunması ile endüstriyel anlamda başarılı bir destinasyon algısını artırmaktadır. • Üsküdar'da ve Kadıköy'de tarihi yapıların bulunması kültürel varlıklar yönünden pozitif etkiler yaratmaktadır. • Bilinirliğinin az olmasına olumlu açıdan bakıldığında, Anadolu Yakası'na egzotik bir imaj yaratılarak çekicilik kazanmasının sağlanabileceği düşünülmektedir. 	<p>sağlamamaktadır.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Siyasi sorun yaşanan ülkelerin pazarlarından ya da fuarlardan çekilme problemi ile tanıtım ve pazarlama anlamında aksaklıkların yaşanabilme ihtimalleri tehdit oluşturmaktadır. • Anadolu Yakası'ndaki çekicilik unsurlarının, Tarihi Yarımada'dakilere kıyasla daha az sayıda ve kapasitede olması, bu anlamda yetersizlik yaratmaktadır. • Turizm alanındaki yatırımların genelde özel sektör tarafından gerçekleştirildiği göz önüne alınca, yatırımcıların karlı gördüğü bölgeye yönelmesi dikkat çekmektedir. • Yeni yatırımların maliyetlerinin yüksek oluşu ve yatırımcıların yeterince teşvik edilmemesi girişimcileri çekimser davranmaya yöneltmektedir. • Otellerin talebi artırmaya yönelik izlediği yanlış stratejiler ile düşük fiyat uygulaması rekabet koşullarını olumsuz etkilemektedir. • Tesislerde, turizm işletmeciliği alanında lisanslı ya da eğitim almış, misafirperverlik sergileyebilen, hoşgörü düzeyi yüksek, yabancı dil konuşabilen, işleri ne zaman ve nasıl yapacağını bilen operasyon personellerinin istihdam edilmesi gerekmektedir. Ancak çoğunlukla işverenler ve yöneticiler, maliyeti yüksek eğitilmiş personel çalıştırmaktan kaçınmakta ve daha düşük maliyetli diye sektör bilgisi olmayan kişileri personel olarak istihdam etmektedir. Yöneticilerin, misafir memnuniyetine daha fazla odaklanması gerekirken, bireysel ya da işletme giderlerini düşük tutmak için bu tercihi yapması aslında tesise de destinasyona da negatif etki yaratmakta, hizmet alanında standartlaşmaya engel teşkil etmektedir.
--	---

Sonuç ve Değerlendirme

Başarılı gerçekleşen uluslar arası kongreler, kongre destinasyonu kent veya otel için imaj ve itibar açısından oldukça önemli organizasyonlardır.

En önemli nokta ise yaşanan olumsuz olaylardan ötürü İstanbul'un tanıtımı ve pazarlama çalışmaları normal seyrinde devam etmeli, uluslar arası pazarlardan çekilmeler gerçekleşmemeli, oluşan güvenlik algısını ve imaj zedelenmesini düzeltecek stratejiler geliştirilmelidir.

Mega kentin sahip olduğu kongre ve turizm tesisleri kongre turizmi için tek başına yeterli olmamakta, çekicilik unsurları da arz yaratmaktadır. Ancak Anadolu Yakası tesis ve çekicilik anlamında geride kalmakta olduğundan talep yaratacak bazı unsurların geliştirilmesi gerekmektedir. Etkinlik destinasyonu ya da alışveriş destinasyonu gibi konumlandırmalarla farklı bir imaj çizilmesi Anadolu Yakası'ndaki turizmi geliştirmek için bir strateji olabilir. İstanbul Finans Merkezi tamamlandıktan sonra "Finans Şehri İstanbul" olarak tanıtım ve pazarlaması yapılabilir.

Görüşmelerle elde edilen bilgiler doğrultusunda sonuçlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- Kongre arzını oluşturan seyahat acentaları, kongre ve toplantı organizatörleri, konaklama tesisleri, kamu kurum/kuruluşları ve ülke/kent bazında görev alması gereken tüm paydaşların bir araya gelerek, hizmetlerin tek elden tanıtım ve pazarlamasının yapılabilmesi için çatı kuruluş olan ICVB bünyesinde toplanmalı, ICVB üyesi tesis ve işletme sayısı artmalıdır.
- Yapılacak yeni yatırımlarda tesisin kapasitesi ve büyüklüğü hedeflenen pazara ve talep düzeyine yönelik olarak belirlenmeli, gerekiyorsa konseptler planlanmalı, mekanlar kullanım amacına uygun olarak tasarlanmalıdır.
- 2000-5000 kişi kapasiteli salonlar yerine, kongre pazarında daha çok gerçekleşen 50-500 kişi katılımlı kongrelere yönelik stratejilerin oluşturulması daha mantıklı görünmektedir.
- TÜYAP gibi merkezden uzak tesis konum seçiminden kaçınılmalı, tesisler kent merkezine yakın, sosyo-kültürel yapının bir parçası olabilecek şekilde, kongresist ve yerel halkın etkileşimde bulunabileceği lokasyonlarda konumlandırılmalıdır.
- Bir destinasyonda havaalanına yakın bir kongre ve fuar merkezinin olması önemlidir. Kısıtlı zamana sahip delegenin zahmetsiz ve oldukça kısa sürede toplantı

alanına ulaşması önemlidir. Anadolu Yakası'nda yapılması planlanan metro hatları ile ulaşımın daha elverişli şartlar kazanacağı düşünülmektedir.

- Bölgedeki mevcut yatırımların şimdiki kongre ihtiyacını karşılayacağı düşünülse de ilerleyen zamanda İFM'nin aktif hale gelmesi ve büyümesiyle bölgede bir kongre ve fuar merkezi ihtiyacı doğabilecektir.
- Kongre delegeleri en fazla 5,4 ve 3 yıldızlı otelleri tercih etmektedir. 3 yıldızlı konaklama tesislerini artırmaya yönelik teşvikler devam etmekte ve yatırımlar artmaktadır. Ancak daha düşük bütçeli firmaların katılımcıları ya da akademisyenler ve öğrenciler için daha uygun fiyatlarla konaklama imkanı sunan tesislere gereksinim bulunmaktadır.
- İstanbul'un Asya Kıtası'nı İstanbul'dan ayırmış gibi tanıtımının ve pazarlamasının göz ardı edilmesi, bilinirliğinin zayıf oluşuna yol açmaktadır. Oysaki Üsküdar'da yer alan tarihi Adile Sultan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Hidiv Kasrı, Küçüksu Kasrı gibi yapılar kongre turizminde kullanılabilir şekilde düzenlenirse, küçük toplantıların dikkatini çekecek unsurlar haline gelebilir.
- Anadolu Yakası'nda yer alan üniversitelerin potansiyeli iyi değerlendirilmelidir. %42 gibi bir oranla üniversitelerde gerçekleşen ulusal kongrelerin Anadolu Yakası'ndaki okullara yönlendirilmesi bir strateji olabilir.
- Anadolu Yakası'nın eğlence mekanlarının en çok bulunduğu ilçesi Kadıköy'ün bilinirliği artırılmalıdır. Kongresistlere Kadıköy'ü tanıtan, ulaşımını anlatan, konserlerden bahseden haftalık etkinlik listeleri oluşturulup, konakladıkları tesis tarafından verilecek tanıtım broşürleri oluşturulabilir. Bunun için belediyelerin ve turizm işletmelerinin işbirliği içerisinde hareket etmesi gerekmektedir.
- Kültürlerin birbiriyle entegre olmasını sağlayan müzeler ve festivaller Anadolu Yakası'nda artırılmalıdır.
- Kongre delegeleri aynı zamanda doğaya ilgi gösteren bireyler oldukları için doğal çevre de dikkatlerini çeken unsurlardandır. Anadolu Yakası kıyısında yer alan Prens Adaları ise bu ihtiyacı karşılayabilecek önemli bir noktadır. Konaklama ve yeme-içme tesislerini doğa ile iç içe bir ortamda sunan Büyükkada'nın potansiyeli daha efektif değerlendirilmelidir.
- Prens Adaları'na deniz yoluyla gerçekleşen ulaşım sırasında bu süreç Anadolu Yakası'nı tanıtan bir deniz turu gibi değerlendirilip pazarlamaya yönelik çalışmalar yapılabilir.

- Mevcut tesislerden BGM, SGM, Ülker Sports Arena gibi tesisler kongre turizmine kazandırılmalı, eğlence amaçlı gerçekleşen etkinlikler için takvimler oluşturulmalı ve zengin şekilde planlanmalıdır.
- Ataşehir, Pendik, Ümraniye çevresinde yoğunlaşan AVM'ler, mevcut otellere yakın mesafelerde bulunmaktadır. Alışveriş festivalleri ile etkinlikler düzenlenerek bu noktalar geliştirilebilir ve Anadolu Yakası için bir alışveriş destinasyonu konumlandırılması oluşturulabilir.
- Yarış takviminden 2009'da çıkarılmış olan İstanbul Park F1 pistinin yeniden yarış takvimine dahil edilmesi ile gerçekleşecek yarışlar çekici unsur olarak kullanılabilir olacaktır.
- İstanbul'da gerçekleşen festivallerin devamlılığının ve tanıtımının yurtdışında yeterli derecede olması, eğitim ve kültür seviyesi yüksek delegelerin dikkatini çekecek etkinlikler olup, bu etkinlikler Anadolu Yakası'na çekilebilir.
- İstanbul'un farklı bölgelerde bulunan 5 teknopark ile bilim ve teknoloji alanlarında zamanla yaşanacak gelişmeler doğrultusunda düzenlenen uluslar arası ve ulusal toplantıların da zamanla artacağı ve arz ihtiyacının doğacağı öngörülmektedir.
- Tıbbı, teknolojisi, sanayisi ile gelişmiş olmasının yaratacağı imaj; akademik ve bilimsel anlamda yaratacağı çekicilik ile doğru yönlendirilirse Anadolu Yakası kongreler için daha verimli şekilde değerlendirilebilir, konumlama yapılabilir.
- Metro hattının ISG'nin bulunduğu noktaya kadar ilerleyecek olması ile Kurtköy'den tarihi ve arkeolojik eserlerin bulunduğu Tarihi Yarımada bölgesine ulaşımın kısılacağı düşünülerek kongresistlere kültürel ya da gastronomik turlar düzenlenebilir.

Kaynakça

- Aksu, A. (2013). *Örneklerle Kongre Ve Fuar Yönetimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Arber, E. (2008). *Türkiye'de Kongre Turizminin Sorunları ve Çözüm Önerilerine Yönelik Bir Alan Araştırması*. Doktora Tezi, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Arslan, K. (2009). *Türkiye'de Kongre Turizmini Geliştirme İmkanları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Aymankuy, Y. (2006). *Kongre Turizmi ve Fuar Organizasyonları* (Gözden Geçirilmiş Tıpkıbasım b.). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Crouch, G.I. & Ritchie, J.R.B. (1998), 'Convention Site Selection Research: A Review, Conceptual Model, and Propositional Framework', *Journal of Convention and Exhibition Management*, vol 1.
- ICVB. (2010). *2010 ICCA İstatistik Raporu*. İstanbul: İTO.
- ICVB. (2016). İstanbul Meeting Planner's Guide.
- İstanbul Kültür Turizm Müdürlüğü. (2016). *İstanbul Turizm İstatistikleri Raporu*.
- ISTKA. (2010). *Türkiye ve İstanbul Bölgesi'nde Turizm*. İstanbul Kalkınma Ajansı, İstanbul.
- Kahraman, N. (2014). İstanbul'un Turizm Arz-Talep Yapısı Ve Gelişimi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi* (25), 163-190 .
- kdk.gov.tr/haber/kongre-turizminde-10-yilda-254luk-buyume/426 adresinden 2 Şubat 2017 tarihinde alınmıştır.
- Mustafazade, N. (2015). *Kongre Turizmi ve Önemi*. Yüksek Lisans, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi , Bakü.
- tr.icvb.org.tr/wp-content/uploads/2015/09/KONGRE-TURIZMI.pdf adresinden 12 Kasım 2016 tarihinde alındı.
- TÜRSAB. (2013). <http://www.turizminsesi.com/file/turkiye-kongre-turizmi-raporu.doc> adresinden 18 Aralık 2016 tarihinde alındı.
- www.aksam.com.tr/guncel/bm-insani-zirvesi-neden-turkiyede-yapiliyor/haber-517959 adresinden 26 Aralık 2016 tarihinde alındı.

www.halic.com/tr/istanbul-ve-halic/istanbul-ve-halic-bolgesi adresinden
20 Nisan 2017 tarihinde alındı.

www.iccaworld.org adresinden 18 Aralık 2017 tarihinde alındı.

www.turob.com/Resources/doc/istanbul%20dünya%201..doc adresinden 12 Kasım 2016
tarihinde alındı.